

MERKANTİLİZME KARŞI KAPİTÜLASYON POLİTİKASI: OSMANLI ÖRNEĞİ MERCANTILISM VS CAPITULATION POLICY: THE CASE OF OTTOMAN EMPIRE

Dr. Onur DÜNDAR

onurdndr@gmail.com, İstanbul/TURKEY

ÖZ

Genel olarak, Merkantilizm ortaçağ ve endüstriyel dönem arasında Batı Avrupa’da etkili olmuş ekonomik bir görüş olarak tanımlanır. Bir başka deyişle, Merkantilizm feodalizm ve kapitalizm arasında bir geçiş dönemidir. Merkantilizm’in ana amacı, pozitif bir ticaret dengesini tesis etmektir. Merkantilist yaklaşım; özellikle İngiltere, Hollanda ve belli ölçüde Fransa’da etkili olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun 624 yıllık egemenliği aynı zamanda merkantilist çağı da içine alır. Lakin Osmanlılar’ın merkantilist prensiplere karşı duyarlı olmadığını fark etmek zor değildir. Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ın fethinden sonra Akdeniz havzasında buğday ticaretinden, ticaret dengesinde artı değer yaratma anlayışıyla bir avantaj elde etme çabasına girmemesi Merkantilist anlayışa ters bir tutumun örneğidir. Öte yandan Mehmet Rami Paşa’nın Bursa bölgesinin ihtiyacı olan ham maddelerin en başında gelen kumaşın ihracını yasaklaması ise; merkantilist anlayışla paralellik gösteren bir örnektir. Osmanlı İmparatorluğu Merkantilist çağın izinde Merkantilizm’in önemini fark etmiştir. III.Selim dönemi boyunca Osmanlı ticaretini koruma tedbirlerinde başarı elde edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Merkantilizm, Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu.

ABSTRACT

In general, Mercantilism is defined as an economic approach that influenced in Western Europe between the middle ages and the industrial era. In other words, it is a transition period between feudalism and capitalism. The main goal of mercantilism is to ensure a positive balance of trade. The mercantilist approach was influent particularly in England and in Netherlands and at some degree in France.

The Ottoman Empire ruled for 624 years and this period covers the mercantilist age as well. However, it’s not so difficult to realize that the Ottomans were not sensitive to the mercantilist principles. Selim I didn’t take advantage of the conquest of Egypt for creating a surplus in the balance trade by the means of advantageous sales of wheat in the mediterranean basin. Mehmet Rami Pasha, in a decree of 1703, was prohibiting the expertation of drape in order to provide first of all the raw materials needed for the locals of Bursa. Ottoman Empire realized the importance of mercantilism in the wake of the mercantilist age. During the rule of Sultan Selim III rd who was unable finally to protect the Ottomans trade.

Keywords: Mercantilism, Capitulers, Ottoman Empire.

1. GİRİŞ

“Merkantilizme karşı Kapitülasyon Siyaseti” adlı bu çalışmada; 17. yy’a gelindiğinde, en geniş sınırlarına ulaşarak devlet ve toplum düzeninde en klasik görünüşüne ulaşan Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı Avrupa ülkeleriyle yaptığı aleyhe dış ticarete etkisi olduğu düşünülen Batı Avrupa ülkelerinin Merkantilist dış ticaret politikalarından bahsedilmiştir.

Öncelikle bir iktisadi düşünce olarak Merkantilizm’i yaratan koşullardan bahsedilmiştir. Bu koşulların başlangıcı olarak Amerika’dan çıkarılan altın ve gümüşün, Avrupa piyasalarında yaratmış olduğu yıkıcı etkileri merkeze alınmıştır. İktisat literatüründe “Fiyat Devrimi” olarak

adlandırılan bu önemli gelişmenin, toprak sahipleri ve tüccar kesimleri arasında yarattığı farklı sonuçlara odaklanılmıştır. Ayrıca merkantilist tüccarların riskli deniz aşırı ticaretlerinin, olası zararlarını paylaşmak adına kurdukları ticari ortaklıkların, modern piyasa kurumlarının temellerini attıklarından bahsedilmiştir.

Ayrıca yüzeysel bir Merkantilizm tanımından ziyade; Merkantilizm'in dört temel çeşidine vurgu yapılmıştır. Bu dört Merkantilizm çeşidi arasından ise; İngiliz-Hollanda Merkantilizmi, en klasik Merkantilizm tanımına vurgu yapmasından dolayı ön plana çıkarılmıştır. Klasik Merkantilizm tanımının temel sloganı ise; "...mamul mal ihracından elde edilen değerli maden stokunun; bu mamul malları üretmek için gerekli hammaddenin ithalinden dolayı ülkeden çıkan değerli maden stokundan fazla olması gerektiği..." şeklinde ortaya koyulmuştur. Dört temel başlık halinde sınıflandırılan Merkantilizm ekolleri ise; bu tanıma sadakatleri oranında derecelendirilmiştir. Diğer üç Merkantilizm okulu olarak ise; Colbertizm, Kameralizm ve İspanyol-İtalyan Merkantilizmi ele alınmıştır. Ayrıca, güncel merkantilizm tartışmalarının genel adı olarak tanımlanan neomerkantilist politikalardan da bahsedilecektir.

Merkantilizm tanımlandıktan ve çeşitlendirildikten sonra; Osmanlı'nın da içinde bulunduğu Akdeniz Ekonomisine, Batı Avrupa'nın merkantilist ülkelerinin sızma biçimlerine giriş yapılmıştır. Akdeniz dünyasının imparatorlukları arasında sonu gelmeyen ve bu ülkelerin ekonomilerini durgunluğa düşüren savaşların, 16. yy. da büyük ölçüde sona ermesiyle birlikte merkantilist ülkelerin bu durgunluğu çözmeleri için söz konusu imparatorluklar tarafından kapitülasyonlarla ticarete teşvik edilmeleri ele alınmıştır.

Çalışmanın konsantrasyonuna intibak edebilmek adına; Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ülkeleri kapitülasyonlarla nasıl teşvik ettiği ortaya konulmuştur. Daha sonra geleneksel Osmanlı ekonomi politikasının zorunlu bir sonucu olduğu temel düşüncesine sadık kalınarak kapitülasyon siyaseti tanımlanmıştır. Ayrıca çeşitli kapitülasyon siyasetinin uygulamaları hakkında da bilgiler sunulmuştur.

Son olarak, Merkantilizm ile Kapitülasyonların karşılaştırılmasının yapıldığı bir ana başlık açılmıştır. Merkantilizm ve Kapitülasyon siyasetinin karşılaşması sonucu sırasıyla; birincinin ikincisinin ekonomisine verdiği zararların daha iyi anlaşılabilmesi için Kapitülasyon siyasetini uygulamanın kendi içerisindeki rasyonelliğinden bahsedilmiştir. Daha sonra, merkantilist ülkelerin denkleme dahil olmasıyla birlikte bu rasyonelitenin nasıl anlamını kaybettiğinin görülmesi hedeflenmiştir.

2. BİR DIŞ TİCARET POLİTİKASI OLARAK MERKANTİLİZM

Ortaçağın sonunda, Batı Avrupa ülkelerinin iktisadi temellerinde köklü değişiklikler yaratacak belli başlı etkenler ortaya çıkmıştır. Bu etmenlerin ilki, Amerika kıtasındaki keşiflerle ticaretin genişlemesidir (Galbraith, 2010: 37-41)

Bu kıtada bulunan değerli madenlerin Avrupa'ya akarak fiyatları yükseltmek suretiyle ticaret kapitalini büyütmesi tüccar sınıfının yükselmesini sağlamıştır. Öte yandan fiyatların artması ise geliri sabit olanların sınıfların refah seviyelerinde azalmalara sebebiyet vermiştir. Sözü edilen etmenlerden ikincisi, tarım ekonomisinde üretim araçları teknolojisinin değişmesinin, tımar gibi toprak sistemlerinden oluşan geleneksel üretim ilişkilerini yıkmış olmasıyla ilgilidir (Kazgan, 1997: 35) Tarım ekonomisinin kendi geleneksel sistemi çökünce tarım üretimi piyasanın enflasyondan etkilenen nakdi kurallarına uymak zorunda kalmıştır. Ticaret sermayedarlığından zenginleşen bir sınıf olarak tüccarın toplumsal alanda etkinliğinin artmasıyla birlikte ferdietçiliğin gelişmesine katkı sağlanmış ve dinde Protestan Devrim, sanatta ve diğer sosyal alanlarda Rönesans ve Hümanizmin yükselmesine sebep olunmuştur (Burns ve Ralph, 1964:610-612)

Yeni yükselen ticaret sermayedarlığı hem tarımda hem sanayide ilkel bir endüstriyel örgütlenme biçimi olan ev sanayiine¹ hâkim olmuştur (Huberman, 2014:128-129)

Amerika kıtasından gelen değerli madenlerin Avrupa' da yarattığı enflasyonist etkiler toprak sahiplerinin rant gelirlerini düşürdükleri için büyük serf ve köylü yığınları malikanelerden kovularak şehirlere göçmek zorunda kalmışlardır (Pirenne, 2013:81)

Şehirlerde yükselen tüccar sınıfı için ise; bu üretim araçlarından yoksunlaşmış serf ve köylü emeği ev sanayii denilen ve zamanla fabrika sistemine doğru evrilen endüstriler için önemli bir işçi ordusunu temin etmiştir. İç ve dış ticarete, tüccarlar tekel konumundadır. Hatta bu tekel fonksiyonları onlara merkezi devlet tarafından verilmiş bir görevdir. İşte bu durum daha sonra Batı Avrupa ülkeleri özelinde bir devlet politikası olma işlevlerine de sahip Merkantilizm'in anlaşılması adına büyük önem arz etmektedir. Bir ülkenin dış ticaretinde, tüccarların tekel haklarıyla donatılmasının yeni ulusal devletlerin çıkarını koruyan yönleri bulunmaktadır. Bunun en önemli sebebi ise; Atlantik ötesi yeni yükselen ticaretin, ciddi derecede riskler taşıması ve devletin bu rizikoyu paylaşmasının zorunluluğudur (Kazgan, 1997: 35)

16. ve 17. yy'da görülen ticari korporasyonlar ve borsa tipi ortaklıklar işte bu olası zararları paylaşmak için gösterilen refleksler olmuşlardır. İşte bu korporasyonlar ve borsa tipi ortaklıklar ticari tekelleri oluşturmuşlardır. Batı Avrupa ve hatta özellikle İngiltere özelindeki bu korporasyonların tüccar idarecileri, iktisadi bir düşünce olarak Merkantilizm'in ilk temsilcileri olmuşlardır. Zamanla ticaretin giderek gelişmesi, Batı Avrupa'nın merkantilist ülkeleri arasında İngiltere ve Hollanda rekabeti başta olmak üzere bu merkantilist tüccarların da rekabetine yol açmıştır. Bu çıkar çatışması daha sonra merkantilistlerin dış ticareti sıfır toplamlı bir oyun olarak tanımlamalarının da tarihsel arka planını oluşturmaktadır (Spiegel, 1971:97-100)

2.1. Merkantilizm'in Tanımı

Bir önceki başlıkta ortaya çıkışı açıklanan tüccar sınıfının, kendi kar maksimizasyonunu ülkenin çıkarıyla özdeşleştirmesinden doğan bu düşünceye göre; bir ülkenin nihai ürün olarak ürettiği mallardan elde ettiği değerli maden miktarının hammadde ithalinden dolayı ülkeden çıkan değerli maden miktarından fazla olması sonucunda oluşan ülkenin dış ödemeler bilançosundaki dış ticaret fazlasının idealize edilmesi gerekmektedir. Dış ticaret önceki başlıklarda temelleri anlatıldığı üzere sıfır toplamlı bir oyundur. Yani bu düşünceye göre; bir ülkenin dış ticaret fazlası vermesi başka bir ülkenin dış ticaret açığı vermesine bağlıdır (Yılmaz, 1992:9)

Merkantilist denilen ve orta sınıflardan yükselerek kendi çıkarını devlet çıkarı haline getiren bu yeni yükselen tüccar sınıfının, 16. yy. sonu ve 17. yy. boyunca batı Avrupa ülkelerinin devlet idaresinde egemen olan bu ekonomi doktrinine *merkantilizm* denir (Yılmaz, 1992:5-6) Merkantilizm, Avrupa'nın farklı ülkelerinde çeşitlilik gösteren bir ekonomi politikasıdır. Ülkelere göre değişkenlik gösteren bu sistemin belli başlı dört çeşidi vardır. Bunlar; İngiliz-Hollanda ekolü bu "izm" in en klasik ve en ideal portresini sunmaktadır. Nihai ürün satışıyla değerli maden sotukunu arttırma politikasına en sadık Merkantilizm çeşididir. İkinci okul Fransız Merkantilizmi olan Colbertizm'dir. Colbertizm İngiliz ve Hollanda Merkantilizmi'ne görece daha az tüccarların tekelinde kalmıştır. Çünkü, Colbertizm' de Fransa'daki koşullardan dolayı devlet desteğiyle bir sanayileşme söz konusu olmuştur. Üçüncü Merkantilizm çeşidi olarak Alman ekolü olan Kameralizm gösterilmektedir. Kameralizm'de özel şartlardan dolayı tıpkı Colbertizm gibi daha devletçi bir merkantilizmi salık vermektedir. Dördüncü Merkantilizm çeşidi olarak İspanyol ve İtalyan okulu gösterilmektedir. Fakat, altını önemle çizmek gerekmektedir ki; bu okul nihai ürün satışından dış ticaret fazlası yaratma şeklinde altı çizilebilecek klasik Merkantilizmden en çok uzaklaşan okul olmuştur. Bu okul ortaçağ imparatorluklarının ekonomik siyasetlerinin bir gereği

¹ Ev sanayisi ile ilgili ünlü iktisatçı Huberman'a bağlanmak aydınlatıcı olacaktır; "...Ambrose Crowley adında bir tüccar, Durham'a taşınarak eve iş verme sistemini başlatmıştı: Burası eskiden küçük bir köyken Crowley 1.500 nüfuslu bir endüstri şehri yaratmış ve çivi, kilit, sürgü, mala, kürek ve başka çelik alet yapımını örgütlemeye başlamıştı. Evler görünüşte Crowley'indi, malzeme ve aletler de hatırı sayılır bir bono imzalayan işçilere onun tarafından veriliyordu. Bu depozitoyla atölye çalıştırma ve usta olma hakkını kazanan işçi ailesiyle birlikte çalışıyor ve gereğinde bir kalfayla birkaç cıradaki tutuyordu. İşyeri ustabaşının atölyesiydi, ödeme de parça hesabı yapılıyordu..."

olarak doğrudan değerli maden girişini teşvik etmesi açısından Habsburg ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu gibi ülkelerin yıkılmasında payı olan bir iktisadi bakış açısına sahiptir (Kazgan, 1997:38-39)

Merkantilizmin çeşitleri yukarıdaki şekilde açıklandıktan sonra bu çalışmada bundan sonra merkeze alınacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret politikası olan kapitülasyon siyaseti ile karşılaştırılması yapılacak olan Merkantilizm çeşidi kavrama en ideal şeklini veren İngiliz-Hollanda Merkantilizmi olacaktır.

Gelinen noktanın derinleştirilmesi bir sonraki başlığa bırakılarak bir şerh koymak suretiyle merkantilizmle alakalı güncel yaklaşımlardan bahsedilmesi çalışmanın zenginliğini arttıracaktır. Merkantilizmle alakalı güncel yaklaşımlar *neo-merkantilizm* adı altında ele alınabilir. Merkantilizm 18. yy'dan itibaren İskoç aydınlanma geleneğinin öne çıkan entelektüellerinden Adam Smith'in başını çektiği İngiliz Klasik iktisatçıları tarafından hücumu uğramaya başlamıştır. Modern İktisadın kurucusu Smith'e göre; bir ülkede ekonomik gelişmeyi sürdürülebilir kılmanın tek yolu mamul mal ihracı sonucunda dış ticaret dengesinde sürekli fazla verme anlayışıyla altın ve gümüş stokunu arttırma parolası dar bir bakış açısının ürünüdür. Çünkü bu dış ticaret yalnızca birbirlerine mamul mal ihraç edebilme konusunda mutlak olarak üstün ülkeler arasında yapılabilecek bir alışveriş ilişkisini yansıtmaktadır (Alada, 2001:17-20) Diğer önemli Klasik iktisatçılardan Ricardo'da; birbirlerine mukayeseli olarak üstün olan ülkeler arasında yapılacak ticaretin de bir ülkenin refahını arttırabileceğini ortaya koymuştur. Mukayeseli Üstünlükler Teorisi'yle birlikte mamul mal ithal eden ülkenin de refahını arttırabilecek olmasının ortaya konmasıyla birlikte merkantilizm önemli bir darbe almıştır (Ricardo, 1821)

19. yy'a gelindiğinde ise; korumacılıkla alakalı görüşler tekrar canlanmıştır. Korumacılıkla ilgili önemli tezler sunan List'e göre; İngiltere, 18. ve 19. yy'larda sanayide merkantilist politikaların en şiddetlilerini uygulayan bir ülkedir. Ayrıca List'e göre; İngiltere sanayisinin, bebeklikten olgunluğa geçişinden sonra kendisinden daha az gelişmiş sanayilere serbest ticareti önermesi ise manidardır. List, ABD'nin de söz konusu dönemlerde özellikle sanayide merkantilist politikalar uyguladığından bahsetmektedir. Hatta bu konuda Abraham Lincoln'u özellikle öne çıkarmıştır (List, 1985:38-40)

20 ve 21. yy da ise; iki savaş arası dönemde tekrar önem kazanan merkantilist politikalar; 80'lerden itibaren artan neoliberalleşme eğilimleri sonucunda rafa kalkan merkantilist politikalar; ve son olarak 2007 Küresel Finans Krizi sonrası tekrar gündeme gelen merkantilist politikalar söz edilebilir.

Bhagwati'ye göre iki savaş arası dönemde özellikle 1929 bunalımından sonra ABD'de serbest ticaret politikalarından vazgeçilerek Smoot-Hawley² tarifeleri yürürlüğe sokulmuştur. Kendisi de bir serbest ticaret yanlısı olan Bhagwati'ye göre; bu korumacı politikalar serbest ticaret düşmanlığının en bariz görünüşleridir (Bhagwati, 1985: 21-23)

1980'li yıllara gelindiğinde geçmişte uygulanan korumacı politikaların tersine IMF, Dünya Bankası ve ABD hazinesi arasında imzalanan "Washington Uzlaşması" ile serbest piyasa uygulamalarına tekrar dönülmüştür (Acar, 2008:161)

2007 Küresel Finans Krizinden günümüze neo merkantilizm şeklinde birtakım şekil değişiklikleriyle varlığını sürdüren merkantilist politikalar bahsedilebilir. Atik'e göre; "Merkantilizmin klasik formu, "ulusların değerli maden stoklarını arttırmak için, ihracatı özendirip, ithalatı azaltmaları gerektiği" yönünde hareket eder. Ancak günümüzde, merkantilist uygulamalar şekil değiştirmiş olsa da, serbest ticareti savunan küresel kurumların varlığına rağmen uygulamalar devam etmiştir. Korumacılık uygulamalarının küresel neo merkantilist yöntemleri incelendiğinde bir kısmının doğrudan, bariyerler, kota uygulamaları, destekler, vergiler vb. şeklinde yeni geleneksel uygulamalar oldukları görülürken, bir kısmının da büyük ölçekli

² Smoot-Hawley dış ticarete bir gümrük tarifesidir. ABD 17 Temmuz 1930'da Smoot-Hawley adıyla bu tarifeleri yürürlüğe koymuştur. Bu tarifelerle oranlar ortalama %50 seviyelerine yükseltilmiştir (Çelik, 2005:228)

korumacılığın kur manipülasyonu yöntemiyle uygulanan "ticaret savaşları" olduğu söylenebilir." (Atik, 2012:14)

2.2.Osmanlı Ekonomisi ve Batı Merkantilizmi

Bir önceki başlığın son kertesinde ipuçları verilen geleneksel ortaçağ ekonomi politikasından bahsetmek, Merkantilizm'le onun tam tersi bir dış ticaret politikasını güden Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaşmasını izleyebilmek için önemlidir.

Yalnızca Osmanlı İmparatorluğu gibi doğu hanedanlıklarının değil ortaçağ imparatorluklarının ekonomi politikasına sahip yukarıda zikredilen batı hanedanlıkları içinde klasik İngiliz-Hollanda Merkantilizmi dış ticarete tek taraflı olarak idealize ettiği şekilde sıfır toplamı üstünlükler elde etmiştir. Merkantilizmi hazırlayan koşullar başlığında da bahsedildiği gibi deniz aşırı ülkelerden Avrupa'ya akan değerli madenler fiyat devrimine sebep olmuştur. Bu bir devrim olmuştur; çünkü tüccar sınıfı yükselirken geliri en sabit olan ve en büyük toprak tutucusu konumunda olan hanedanlar bu devrimden en büyük zararı gören kesimlerdir. Ortaçağ imparatorluklarının ekonomi politikasının bir uzantısı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret parolası ise hazine çıkarını maksimize etmektir.³ (İnalçık, 2016:18-19) Bu anlayış, yukarıda dördüncü ve yıkıcı etkileri olduğu söylenen bozuk Merkantilizm çeşididir.

16. yy'ın sonu ve 17. yy şeklinde zaman sınırı ortaya konulan Merkantilizm'in, Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaştırmasını yapabilmek için öncelikle klasik Merkantilizm'den farklı bir dış ticaret politikası izleyen akdeniz dünyasının kendi içindeki ekonomi politikasından ve Osmanlı İmparatorluğu'nun akdenizin diğer ülkeleriyle olan ticari ilişkilerinden bahsetmek gerekmektedir (Kazgan, 1997:36)

Akdeniz'de yarım asra yakın (1533-1581) süren ve belirli bir sonuç alınamayan Osmanlı-İspanyol savaşlarının sonunda, büyük zararlara uğrayan Akdeniz Ekonomisinin kendine yeter özelliği sona ermiştir. Akdeniz üretim, mübadele ve ticaret açısından şiddetli bir sıkıntı içine düşmüştür. Özellikle yiyecek maddeleri bakımından tüm Akdeniz Ekonomisinde darlıklar baş göstermeye başlamıştır. Ayrıca kentlerde nüfusun artmasıyla birlikte iâşenin öneminin daha da arttığı bir dönemde tarım ürünleri piyasasında yaşanan bu darlık ciddi sıkıntılara yol açmıştır (Pamuk, 2013: 111)

İspanyol savaşlarında olduğu gibi nihayetsiz Osmanlı-İran savaşları 16. yy'ın sonlarında ipek ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. Bundan sonraki süreçte ise; 16. yy'da Akdeniz'in egemen güçleri arasında savaşların bittiği dönemde merkantilist ülkeler artık kendine yetemeyen Akdeniz pazarına girmeye başlamıştır (Cipolla, 1993:28-31)

İşte Akdeniz ticaretinde yeni rakipler olarak adlandırılacak Batı Avrupa kapitalizminin yukarıda zikredilen temsilcileri, geleneksel ortaçağ ekonomi anlayışına sahip Akdeniz'in geleneksel imparatorluk sistemlerinin dış ticaret politikaları olan kapitülasyonlarla temasa geçmişlerdir. Anlaşılacağı üzere; merkantilist ülkeler bu pazara girmek için hiçbir dirençle karşılaşmamışlardır; aksine Akdeniz'in geleneksel imparatorlukları tarafından bu pazara davet edilmişlerdir. Bu çalışmanın ana aktörü olan Osmanlı İmparatorluğu'da bu ticareti teşvik etmiştir. Ayrıca belirtmelidir ki; yukarıda bahsi geçen Akdeniz Ekonomisindeki durgunluk, diğer hanedan devletleri gibi Osmanlı ekonomi politikasını da ciddi ölçüde tehdit etmiştir. Genç'e göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi politikası; iâşecilik, tradisyonizm ve fiskalizm'den oluşmaktadır. Bu saç ayakları arasından şehirlerin iâşesi için fiyatların sürekli sabit kalması, kıtlık tehlikesinin baş göstermemesi ve bu suretle sürekli seferler yapılabilmesinin olanaklı kılınması açısından büyük

³ Osmanlı'nın dış ticarete hazine çıkarını merkeze aldığı literatürde; Osmanlı ekonomi politikasını formülü olarak gösterilen şu cümleden de anlaşılmaktadır; "La mülke illa bi'r-ricâl ve la rical'e illa bi's-şeyf ve la şeyfe illa bi'l-mal ...". Parolanın ilk üç cümlesinden anlaşılacağı üzere; kadim bir ortaçağ imparatorluk geleneğinin temel siyasetini parola eden bu cümle o dönemlerin meşhur eserleri olan Kutadgu Bilig ve Kabusname gibi eserlerde sıkça geçmektedir; "...Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askerini beslemek için çok mal ve servete ihtiyaç vardır..." (Halil İnalçık, **Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II.Baskı, İstanbul, 2016,s.18-19.)

önem taşımaktadır. Bu yüzden mamul mal ithalatının artması, işçilik ilkesinin koruması açısından gereklidir. Bu yüzden Osmanlı merkantilist ülkelerle klasik düzeninin bir gereği olarak kapitülasyon siyasetini sürekli hale getirmiştir (Genç, 2016:55-58)

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DIŞ TİCARET POLİTİKASI OLARAK KAPİTÜLASYONLAR

Kapitülasyon sözcüğü Latince *Capitula* yani başlıklar sözcüğünden türemiştir. Berkes'e göre; 19. yy'ın ikinci yarısına kadar bu sözcük Osmanlıca'da hiç kullanılmamıştır. Çünkü bu kavrama özel bir anlam yüklemeye gerek duyulmamasının sebebi ise; Osmanlı ekonomi politikasının doğasında, bu kavramın ihtiva ettiği anlamın bulunmasıdır. Berkes, ayrıca Fransızca'daki "capituler" sözcüğünün Osmanlıca'daki en iyi karşılığı olarak ise; bazı hakları bir başkasına verme veya bırakma anlamına gelen "tevfiz" kelimesini göstermektedir (Berkes, 2013:196-197)

Kapitülasyonlarla ilgili bundan önceki başlıkta yapılan, Osmanlı ekonomi politikasının zorunlu bir sonucu olduğu yönündeki bakış açısına sadık kalınarak kapitülasyon siyaseti tanımlanacaktır. Kapitülasyonlar, Osmanlı ekonomi politikasının zorunlu bir sonucudur⁴. İşçilik ilkesinden başka tradisyonizm ilkesi gereğince de; tarım ve endüstri kesimindeki zümrelerin, durağan bir toplum ekonomisi sınırları içerisinde kalmaları merkezi devletin egemenliğini tehlikeye sokacak aristokratlaşma eğilimlerinin engellenmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Genç, 2013:56)

Bu açıdan düşünüldüğünde de fiyatların sabit kalması büyük önem taşımaktadır. Bu yüzden tarım ve endüstriden beklenen yalnızca askeri ihtiyaçların karşılanması ve bu zümrelerin durağan bir toplum ekonomisinin sınırları içerisinde bir menzilde tutulmasıdır. Savaş ekonomisi sektörlerinin dışındaki sektörlerle uğraşılması ise; tam tersi durağan menzilden dışarıya çıkılması anlamına gelmektedir. Pekâlâ, savaş ekonomisinin dışındaki sektörlerin akıbetiyle ilgili bir soru, tam bu noktada çalışmanın dikkatini celb etmektedir. Savaş ekonomisinin dışındaki tüm sektörler kapitülasyonlar yoluyla bugün daha iyi anlaşılabilir bir kavramla ifade edilecek olursa; özelleştirilmelidir (İnalçık, 2000:237-239)

3.1. Belli Başlı Kapitülasyon Uygulamaları

Kapitülasyonların Osmanlı iktisadi düşünündeki yerinden bahsedilmesinden başka kapitülasyon uygulamalarından da bahsedilmesi gerekmektedir. Çalışmanın konsantrasyonuna intibak edilmesi açısından merkantilist dış ticaret politikası güden ülkelere verilen kapitülasyon uygulamalarından bahsedilmelidir.

Merkantilist ülkelere verilen kapitülasyonlarla geleneksel ortaçağ ekonomi politikasını güden ülkelere verilen kapitülasyonların Osmanlı ekonomisi üzerinde farklı etkileri olmuştur. Örneğin 1536 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlar, 18. yy'da merkantilist politikalar güden Fransa'ya verilen kapitülasyonlardaki yıkıcı etkilere sahip değildir. 1536 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyon uyarınca; Fransa ile ticaret yüzde beş gümrük vergisinden başka bir kayda bağlı olmayacak; serbest olacak ve 10 yıl süreliğine Fransız tüccarları Osmanlı topraklarında vergi ve angaryaya bağlanmayacaklardır. Bu kapitülasyon uygulaması için söylenebilir ki; bu kapitülasyon Osmanlı sisteminin prensiplerine aykırı sonuçlar doğuracak bir ülkeye verilmemiştir (Tezel, 1982:60-61) Yani bu ülkeyle yapılan kapitülasyon anlaşmasında sistemin tezi antiteze dönüşecek sonuçlar yaratmayacaktır. Osmanlı ekonomisini asıl sarsacak olan kapitülasyon imtiyazları merkantilist ülkelere verilenlerdir. İngiltere'ye 1581 yılından sonra merkantilist dış ticaret politikası gütmeye başladığı tarihten itibaren verilen kapitülasyonların yıkıcı etkileri görülmektedir. Bundan başka, 1612'den itibaren Hollandalılara verilen ticari imtiyazlarda yıkıcı etkilere sahiptir. Merkantilist devletlerle Osmanlı'nın dış ticareti Osmanlı'dan bu ülkelere değerli maden çıkışı,

⁴ Yeri gelmişken özellikle şunun altını çizmek gerekmektedir ki; kapitülasyon siyaseti sadece Osmanlılar'a özgü bir politika değildir. Geleneksel ortaçağ ekonomi politikasını yansıtan birçok doğu ve batı hanedan devletlerinin bir dış ticaret uygulamasıdır. Örneğin; Osmanlı'dan önce Bizans İmparatorluğu tarafından Venedik, Cenova ve Pisa gibi İtalyan Şehir Devletleri'ne verilen birçok ticari imtiyazlardan burada bahsedilmelidir. Hatta batıya doğru da bu örnekler çoğaltılabilir; 16. Yy a kadar İtalyan Şehir Devletleri'nin tüccarlarına ve Hansa-Liga denilen Almanya'nın kuzeyi ve Baltık kıyılarına uzanan serbest ticaret bölgelerinde ticaret yapan tüccarlara, İngiltere tarafından verilmiş kapitülasyonlar vardı. İngiltere bu kapitülasyonları merkantilist politikalarının iyice belirginleşmeye başladığı dönem olan 17. Yy da iptal etmeğe başlamıştır (Berkes, 2013: 169)

şeklinde olmuştur (Bulut, 1999: 220). Berkes'in ünlü merkantilist yazarlardan biri olan İngiliz Thomas Mun'dan aktardıklarına göre; "... *Büyük ölçüde kumaş ihraç etmemiz sayesinde bütün Avrupa'da biz en karlı ticareti Türkiye ile yapmaktayız...*" Mun'dan aktardıklarına ek olarak Berkes, şöyle devam etmektedir; "...*İngiliz tüccarları, eşya mübadelesi ve değerli metalle dengesi olmayan zamanlarda da aleyhe durumun çaresini buldular. Yani, Doğu Akdeniz'de İngiliz malına piyasa olmayan yerlerde ve bu yerlerden de mal almak zorunda kaldıklarında aleyhe ticaret dengesinden kaçınmak için bir formül geliştirmişlerdir; Portekiz'den geçerken ucuza İspanyol gümüş ve parası satın alıyorlar. Yani kalpazanlık yapıyorlar. Daha sonrada bu kalp paralarla muamele yapıyorlardı. Bunu birde pozitif ticaret dengesinde yaptıkları düşünüldüğünde, karları daha da katmerleniyordu...*" (Berkes, 2013:247)

Bu çalışmada, Merkantilizmi oluşturan tarihsel arka plandan bahsederken, merkantilist bir devlet de ideal bir paroladan, yani devletin toplumsal bir sınıfa dayanmasından bahsedilmiştir. Devlet ile toplumsal bir sınıfın iç içe geçmesi, devletin, o sınıfın çıkarına; o sınıfında, devletin çıkarına göre davrandığı, devletle toplumsal bir sınıfın -*merkantilist devletlerde bu daha önce açıklandığı gibi tüccar sınıfıdır*- iç içe geçmesinden bahsedilmiştir. İngiliz ve Hollanda Merkantilizminin de bu tanımın en güzel örneklerini teşkil ettikleri vurgusu, merkantilist bünyenin akdeniz piyasasındaki etkinliği ile ilgili bilgilerinde ortaya konulmasından sonra daha anlamlı hale gelmiştir.

4.MERKANTİLİZM İLE KAPİTÜLASYONLARIN KARŞILAŞMASI /KARŞILAŞTIRILMASI

Söz konusu bu karşılaştırma çalışmanın konsantrasyonuna sadık kalınması açısından Klasik Osmanlı dış ticaret anlayışının bir gereği olarak uyguladığı kapitülasyon siyaseti ile Batı Avrupa ülkelerinin yukarıdaki başlıklarda sınırlamaları yapılan klasik Merkantilizm siyasetini karşılaştırmak suretiyle yapılmalıdır. Bu iki dış ticaret politikasının birbirlerine görece zıt karakterlerine temas etmek suretiyle birinin diğerinin ekonomisini tahakküm altına almasının ardında yatan sebeplere de ışık tutulmuş olunacaktır.

4.1. Bir Ortaçağ Ekonomi Politikasının Yansıması Olarak Kapitülasyon Siyasetini Uygulamanın İktisadi Mantığı ve Bu Mantığın Çözülmesi

Daha önceki başlıklarda Kapitülasyon siyasetinin yalnızca Osmanlı'ya özgü bir siyaset olmadığı, bunun ortaçağ hanedan devletlerinin geleneksel ekonomi politikalarının bir yansıması, olduğu vurgusu yapılmıştır. Bu kısımda, bu ekonomi anlayışının kendi içerisinde nasıl bir rasyonaliteye sahip olduğu ortaya koyulmalıdır. Çünkü bu ortaya koyulmadan Merkantilizm'in kapitülasyon siyaseti uygulayan bir ekonomiye verdiği zararların başlangıç zamanının ilmeğine temas edilemeyecektir.

Bu yüzden, bu ortaçağ dış ticaret geleneğini sürdüren iktisadi sistemlerin merkantilist ülkeler piyasada belirmeden nasıl rasyonel bir sistem olarak var olduğu ortaya koyulmalıdır. Ya da şöyle ifade edilecek olursa; ihracatın ithalattan düşük olduğu bir ödemeler bilançosu yaklaşımı nasıl rasyonel kabul edilebilir. Osmanlı İmparatorluğu için iç hazine çıkarını maksimize etmek bir varlık sebebi olarak düşünüldüğünde, savaş ekonomisinden zenginleşen bir devlet hazinesinin nakit ödeme gücü ne kadar yüksekse o kadar çok savaş finanse edilebilir (İnalçık, 2003: 1-4)

Berkes'e göre; böyle bir ekonominin kendi içindeki rasyonalitesini kavrayabilmek için bu tip ekonomiler günümüzün olağanüstü hâl yönetimlerine benzetilmelidir. Örneğin; büyük bir afet veya savaş baş gösterdiğinde gösterilecek en temel refleks, şehirlerin iaşesini temin etmektir. Bu yüzden dışarıya emtia çıkışı demek olan ihracat kendi içinde rasyonel bir politika olmayacaktır. Çünkü böyle bir olağanüstü hâl durumun da ithalat teşvik edilmeli ihracat ise kısıtlanmalıdır. Daha önce aktarılan bilgilerden hatırlanacak olursa bundan zarar görecektir tarım ve endüstri kesiminin de zaten olmadığı ve toplum ekonomisinin tarım ve endüstri zümrelerinin yalnızca savaş ekonomisini finanse etmek için var oldukları düşünüldüğünde sistemin kendi içerisindeki rasyonalitesi belirginleşmiş olmaktadır. Bu sistem değerli madenlerin Avrupa'ya girişinden itibaren bozulmaya başlamadan önce yani para ekonomisinin koşulları egemen olmaya başlamadan önce ithalatın bu

şekildeki teşviki, devletin savaş endüstrisine ve onunla ilgili sivil endüstri kollarına fayda sağlamıştır. Berkes'in bu konudaki betimlemelerine bağlanmak aydınlatıcı olacaktır; "...Osmanlı tersaneleri kadirgalar, kalyonlar yapmakta, tophaneler ağır toplar yapmakla meşguller, Kerestecilere, ziftçilere, yelkencilere, çadircılara, debbahlara, saraçlara çok iş var; dış ticarete ithalatın artması yönünde ekonomiye canlılık verilmektedir. Savaş metalleri ülkeye giriyor, endüstriye iş düşüyor; çünkü bunlar savaş için işletilmektedir. Savaş araçları yapılıyor ve sefer-i hümayuna gidiliyor. Ülkeler zapt edilip haraca, cizyeye bağlanıyor. İşte bu sistemde, dış ticaretin en önemli kalemi net ihracat değildir; haraç ve cizyedir..." (Berkes, 2013: 174-181)

Berkes'in çizdiği yukarıdaki portrenin de işaret ettiği üzere; Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitülasyon siyasetini uygulamasının, fetihler devam edene kadar ve Amerika kıtasından Avrupa'ya dalga dalga yayılan değerli madenlerin emtia fiyatlarını yükseltmesine kadar, kendi içinde nasıl rasyonel bir sistem olarak var olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu dönemden sonra ise; Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitülasyon politikası, Batı Avrupa ülkelerinin merkantilist politikaları karşısında rasyonelitesini kaybetmeğe başlamıştır. Bu dönemden sonra merkantilist ülkelere verilen kapitülasyonlar ekonomiye büyük zararlar vermiştir. Merkantilist politika güden bir ülke için kapitülasyon politikası güden bir ülkeyle ticaret yapmak ise; çok avantajlı olacaktır. Çünkü Merkantilizm'in; "...nihai mal satışıyla ülkeye giren değerli maden miktarı; söz konusu malların üretiminde kullanılacak hammadde ithalatı için ülkeden çıkan değerli maden miktarından fazla olmalıdır..." şeklinde parola edilebilecek iktisadi zihniyeti, ithalatı teşvik edip ihracatı kısıtlayan yani kapitülasyon siyaseti uygulayan bir ülkeyle karşılaştığında arzuladığı birlikteliği bulacaktır.

Bu birlikteliğin -yani ticaretin- ayrıntılarıyla ilgili Berkes' in Porter'dan aktardıklarına bağlanmak yerinde olacaktır. Dönemin İngiliz Büyük elçisi Sir James Porter'dan aktarılan göre; "...Levant şirketinin nizamnamesi, altı olsun, gümüş olsun, Türkiye'ye her türlü değerli madenin gönderilmesini yasak eder. Türkiye'de yapılacak bütün satın almalar ancak kendi endüstrimizin yapısı olan maddelerle ödenir..."

5. SONUÇ

Bu çalışmada kapitülasyon siyasetine bağlı olarak merkantilist ülkelerle yapılan dış ticaretin Osmanlı Ekonomisi'nde yarattığı olumsuz etkilerden bahsedilmiştir.

Bu olumsuz etkilere ilişkin olarak söylenebilir ki; ithalat ihracattan sürekli fazla olduğu için dışarıya değerli maden çıkışı sürekli hale gelerek imparatorluğun serveti merkantilist ülkelere doğru kaymıştır. Osmanlı merkantilist ülkelerle yaptığı dış ticarete kapitülasyon siyasetini sürekli hale getirerek Batı Avrupa ticaretini teşvik etmiştir. Bu teşvikinin önemli sebepleri arasında 16. Yy'ın masraflı ve sonu gelmez savaşlarının sebep olduğu ekonomik durgunluk ortamıdır.

Amerika'nın keşfinden sonra elde edilen değerli madenlerin Avrupa'da yarattıkları enflasyonist fiyat devrimi kapitülasyon siyaseti güden ve geleneksel ortaçağ ekonomi politikasını güden doğu ve batı hanedanlıklarının ekonomilerini çözmüştür.

Merkantilist siyaset güden ülkeler ise; modern dünyanın yeni merkezi güçleri olma yolunda dev bir adım atmışlardır. Geleneksel ortaçağ ekonomi politikalarına sadık batı hanedanlıkları da bu merkantilist devrimden nasibini alarak tarihe karışmışlardır. Lakin, dağılan imparatorluk ülkelerinin çoğunda endüstri kapitalizmine doğru giden bir evrim yaşanırken Osmanlı ülkelerinde böyle bir durum yaşanmamıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu ile merkantilist ülkeler arasındaki temel farklılıklar da belirginleştirilmiştir. Batı'da bir ülke ekonomisinin küresel olarak bir anonim şirket gibi düşünölmeye başlaması, ödemeler bilançosunun varlık kalemlerinin ülke lehine olmasına önem verilmesi ve bunun değerli madenlerle emtia olarak hesaplanabilir hale gelmesi söz konusudur.

Öte yandan Osmanlı'lar için dış ticaretteki esas kaygı ise; bu çalışmada Osmanlı ekonomisinin üç temel saç ayağından biri olarak gösterilen iasecilik, tradisyonizm, ve fiskalizm idi. Örneğin;

daima devletin fiskal çıkarları ile iç piyasadaki aktörlerin buldukları menzilde durağan tutulması esastır. Fakat merkantilist ülkelerde tam tersi bir surette; fiskal çıkarları yerine rekabete dayalı bir anlayış ve toplum ekonomisindeki aktörlerin durağanlığı değil aksine tüccar zümrelerinin çıkarının devletin çıkarıyla özdeşleştiği bir mekanizma esastır.

KAYNAKÇA

- Acar, G. T. (2008). İktisadı Değiştirmek: Neoklasik İktisada Eleştirel Bir Yaklaşım. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Alada, D. (2001). “Adam Smith”. İktisat’ ın Dama Taşları: Ekoller, Kavramlar-İz Bırakanlar. İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları: İstanbul: 17-29.
- Atik, S. (2012). Neo-Klasik Teoriden Neo-merkantilist Sisteme; Küresel Finans Krizi Çerçevesinde Bir Değerlendirme. Turkish Economic Association 3. International Conference on Economics (Türkiye Ekonomi Kurumu 3. Uluslararası Ekonomi Konferansı): İzmir.
- Berkes, N. (2013). Türkiye İktisat Tarihi, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bhagwati, J. (1985). Protectionism, The MIT Press Massachusetts. Cambridge.
- Bulut, M. (1999). XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri, c.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Burns, E. & Ralph, P. L. (1964). World Civilizations From Ancient to Contemporary, W.W Norton, New York.
- Cipolla, C. M. (1993). Akdeniz Dünyasında Para Fiyatlar ve Medeniyet, (Çev.) CELAL M. Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Çelik, K. (2005). Uluslararası İktisat. Derya Kitabevi. Trabzon.
- Galbraight, J.K., (2010). İktisat Tarihi, Dost Yayınları, Ankara.
- Genç, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Huberman, L. (2014). Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, (Çev.) Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (2016). Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (2000). Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Eren Yayıncılık, c.1, İstanbul.
- İnalçık, H. “Osmanlı’nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, Doğu-Batı Dergisi, İstanbul, 2003, 2(23):233-290.
- Kazgan, G. (1997). İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- List, F. (1985). The National System of Political Economy, Longmans, Green and Company. London,
- Pamuk, Ş. (2013). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Pirenne, H. (2013). Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (Çev.) Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ricardo D. (1821). On the Principles of Political Economy and Taxation. John Murray Press. London.
- Spiegel, H. W. (1971). The Growth Of Economic Thought, Prentice-Hall Inc, New Jersey.
- Tezel, Y. S. (1982). Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950), Yurt Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Ş. E. (2010). Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi, Efil Yayınevi, İstanbul.